

НАТАЛІЯ ГРІНЧЕНКО
(Полтава)

ПОЕТИКА ВНУТРІШНІХ ЗАГОЛОВКІВ У РОМАНІ О.Ф. ПИСЕМСЬКОГО „ВЗБАЛАМУЧЕННОЕ МОРЕ”

Ключові слова: рама, заголовок (назва) художнього твору, номінація, структура, композиція, апттеза.

Антинігілістична проза О.Ф. Писемського – це одна з найменш вивчених сторінок в історії російської літератури другої половини XIX сторіччя. До недавнього часу його роман „Взбаламученное море” (1863) уважали своєсвідним свідченням занепаду таланту колись обдарованого письменника. Однак поступово у літературознавстві відбувається відхід від тенденційної, ідеологічної інтерпретації антинігілістичних романів О.Ф. Писемського, яка домінувала внаслідок впливу позалітературних чинників.

Мета даної розвідки – класифікувати внутрішні заголовки у романі О.Ф. Писемського „Взбаламученное море” і визначити їх основну функцію в художній структурі твору.

На сьогоднішній день фактично немає праць, у яких би розглядалися особливості заголовків творів О.Ф. Писемського. Лише сучасний етап вивчення творчості цього письменника ознаменувався появою робіт, присвячених даній проблематиці. Наприклад, О.В. Тімашова звертається до першого твору Писемського, що з’явився у друці, – до повісті „Нина” (1848). Авторка підкреслює, що імена дійових осіб твору, використані у ролі заголовка, є носіями потужного культурологічного підтексту. Це твердження О.В. Тімашова ілюструє за допомогою аналізу подібного підтексту на прикладі повісті „Нина”, пов’язуючи особливості відтворення характеру головної героїні з літературною традицією, започаткованою М.Ю. Лермонтовим [13].

Ю.М. Лотман, досліджуючи поняття „рама” у мистецтві, звертає особливу увагу на моделюючу роль категорій початку та кінця тексту, яка „безпосередньо пов’язана з найбільш загальними культурними моделями” [8, с.207]. Як відомо, початок тексту літературного твору може включати такі основні компоненти, як ім’я автора чи його псевдонім, заголовок, підзаголовок, присвята, епіграф, вступ, а у деяких випадках – пролог. Але саме заголовок (назва) твору є таким елементом художньої структури, що водночас може привабити потенційного читача і стати першим етапом його ознайомлення з текстом твору.

Традиційну титулогію асоціюють з ім’ям С.Д. Кржижанівського, що визначив термін „заголовок” за допомогою метафори „кілька десятків літер, що ведуть за собою тисячі знаків тексту” [6, с. 3]. У науковій розвідці „Поетика заголовків” (1931) дослідник стверджує, що ідеальний заголовок повинен за формою співвідноситись із логічним судженням, тобто складатися з двох частин: суб’єктної та предикатної. Разом з концепцією заголовка-логограми Кржижанівський простежує основні тенденції в історії розвитку авторського ставлення до процесу номінації літературних творів, а також розглядає актуальні на сьогоднішній день питання про зміст і роль заголовка для адресата (читача).

Сучасні літературознавці по-різному визначають термін „заголовок”. Анатолій Волков у „Лексиконі загального та порівняльного літературознавства” розглядає його

як структурний компонент тексту, графічно виділену архітектонічну частину [2, с. 211]. Е.Б. Магазанник говорить про назву художнього твору як про його власне ім'я, що може мати або пряме значення, або „алогічну семантику, яка виключає буквально осмислення” [9, с.80].

У сучасних лінгвістичних концепціях даний термін тлумачать як свосвідний претекст щодо основного тексту твору, що виступає актуалізатором усіх інших елементів художньої структури. І.Р. Гальперін у роботі „Текст як об'єкт лінгвістичного дослідження” особливу роль приділяє проблемі категорії текстуальної завершеності. Однією з ознак такої завершеності є наявність назви у різних типах текстів, у тому числі й у творах художньої літератури. За визначенням І.Р. Гальперін, „назва – це скомпресований, нерозкритий зміст тексту”, який поєднує у собі дві основні функції – номінації та предикації [3, с. 133]. Іншими словами, заголовок літературного твору розглядається як стисла, концептуальна інформація, що прагне до повного розгортання у свідомості реципієнта.

Як стверджує І.В. Саморукова, „заголовок – це привілейована сфера реального автора, <...> мова, яка ніби належить безпосередньо автору, а не його внутрішньотекстовим посередникам (оповідачу, розповідачу, ліричному герою)” [12, с.77]. У романі О.Ф. Писемського „Взбаламученное море” не лише зовнішня назва твору, але й внутрішні заголовки необхідно інтерпретувати як одну з унікальних форм реалізації авторської свідомості у тексті твору, яке виражається в образах авторстворця, наратора та автора як безпосереднього учасника зображених подій.

Мирослав Заградка звертає увагу на взаємозв'язок імені автора і назви його твору не тільки внаслідок об'єктивних причин, а ще й тому, що кожен окремий автор завжди тяжіє до певного типу заголовків [4]. Зокрема, назви антигігієнічних романів О.Ф. Писемського містять символічні образи-гідроніми з очевидним соціальним підтекстом: „Взбаламученное море” і „В водовороті”.

У сучасній науці існують різноманітні підходи не лише до визначення, але і до класифікації заголовків художніх творів. Зокрема, А. Волков виокремлює такі типи заголовків: заголовок-головний персонаж, заголовок-персонаж, заголовок-проблема, заголовок-ідея, заголовок-троп, заголовок-предмет тощо [2, с.211; 213]. Б.П. Іванюк розподіляє заголовки за принципом їх текстуального співвідношення. Дослідник говорить про так звані „текстуальні” заголовки як про відносно самодостатнє художнє ціле, а також виокремлює заголовки контекстуальні, інтертекстуальні та підтекстні [5].

І.Р. Гальперін класифікує заголовки, використовуючи як критерій уміщену в них змістово-концептуальну або змістово-фактуальну інформацію. За цим критерієм вона формує шість основних груп: назва-символ, назва-теза, назва-цитата, назва-повідомлення, назва-натяк, назва-оповідь [3, с.134].

Розвиваючи ідеї С.Д. Кржижанівського, Мирослав Заградка групує заголовки за логіко-синтаксичним принципом. На прикладі назв творів А.П. Чехова дослідник виділяє заголовки суб'єктні, суб'єктно-предикатні („Кухарка жениться”), предикативні („Пересолили”, „Упразднили!”), приєменникові („Дама с собачкой”, „Дом с мезонином”) тощо [4].

Оскільки у романі О.Ф. Писемського „Взбаламученное море” використовується подвійна система номінації, кожен з її рівнів заслуговує на окремий розгляд. Перший рівень представлений глибоко символічною назвою твору. У завершальному коментарі автор пропонує власне тлумачення даної назви, безпосередньо висловлюючи своє ставлення до „прогресивних” соціально-політичних тенденцій у російському суспільстві 1860-х років: „В начале нашего труда, при раздавшемся около нас со всех

сторон говоре, шуме, треске, ясное предчувствие говорило нам, что это не буря, а только рябь и пузырьки, отчасти надутые извне, а отчасти появившиеся от поднимающейся снизу разной дряни” [10, с. 288]. На думку М.С. Альтмана, прояснення самим автором у вступі або безпосередньо в тексті назви твору можна вважати традиційним для російської літератури прийомом [1, с. 25].

Другим рівнем системи номінації у даному творі є внутрішні заголовки, які супроводжують кожний його розділ. Як і більшість проблем поетики роману „Взбаламученное море”, питання їх ролі та функцій не було висвітлене належним чином ні в критиці, ні в літературознавстві. Наприклад, П.Г. Пустовойт вважає використання автором внутрішніх заголовків суттєвим недоліком твору: „Відчуваючи, що цільної епічної форми не виходить, що твір розпадається на окремі, не пов’язані між собою шматки, автор почав вигадувати „скрепи” у вигляді влучних, інтригуючих назв розділів” [11, с.169].

Як зазначає А.В. Ламзіна, „організаційна роль рамкових компонентів стає очевидною під час звернення до творів, що мають складну композицію, у яких поєднані стилістично неоднорідні компоненти” [7, с.96]. Дане твердження дослідниці варто враховувати при аналізі роману „Взбаламученное море”, хоча для даного твору більш характерним є жанровий синтез, а не стильова неоднорідність. Перша його частина – це класичний сімейно-побутовий роман, друга і третя частини – роман приватного життя з елементами сатири на роман виховання. У міру розгортання основної дії твір набуває чітких рис суспільного роману, оскільки на перший план починає висуватися соціальна проблематика. В останній, шостій частині роману „Взбаламученное море” відбувається остаточний перехід до антинігілістичної тематики. Крім того, основний сюжет твору містить детективну інтригу та яскраву любовну лінію, а одним з його лейтмотивів є мотив подорожі. Враховуючи таку жанрову різноманітність, вважаємо, що внутрішні заголовки не тільки програмують сюжетну перспективу і реалізують традиційну для назв художніх творів функцію проспекції, а й допомагають закріпити своєрідну архітектонічну модель антинігілістичного роману, поєднати широту авторського фокусу зображення та увагу до деталей побуту з полемічним та сатиричним початками.

У романі О.Ф.Писемського „Взбаламученное море” можна виокремити п’ять основних груп внутрішніх заголовків. У даному дослідженні була використана класифікація А.В. Ламзіної, оскільки вона, на відміну від вищезгаданих класифікацій А.Волкова, Б.П.Іванюка й І.Р.Гальперін, базується на різних критеріях систематизації, а тому може якнайповніше відобразити особливості функціонування внутрішніх заголовків у даному творі.

Першу і найпростішу із семантичного погляду групу складають **внутрішні заголовки, які висвітлюють основну тему розділу**: „Выборы”, „Храмовый праздник”, „Поседки”, „Общество Софи”, „Разорение”, „Протекция”. Найбільша кількість таких заголовків зустрічається у перших чотирьох частинах твору, тобто там, де тема політичного нігілізму не є провідною.

До другої групи належать **внутрішні заголовки, що створюють сюжетну перспективу**. Деякі з них пов’язані з певними елементами композиції та сюжетними деталями („Банковский билет”), а в інших чітко простежується тенденція до дескриптивності („Причины, побудившие жениха и невесту к браку”).

Третю групу внутрішніх заголовків у романі „Взбаламученное море” формують **персональні внутрішні заголовки**. Оскільки ця група є досить численною, у її складі можна виокремити декілька підгруп. Перш за все, це заголовки-антропоніми,

виражені іменами, прізвищами або прізвиськими головних та другорядних персонажів: „Басардини”, „Иона Циник”, „Иродиада”.

Також для даної групи характерні метафоричні персональні заголовки. У цьому плані варто розглянути назву розділу „Ледешок”, присвяченого майбутній дружині Олександра Бакланова Євпраксії Сабакесвії, чи розділу „Самец”, у якому йдеться про батька Софі Леньової (Басардіної). В останньому випадку використання такого внутрішнього заголовка можна інтерпретувати як своєрідний прояв антиромантичної тенденції у творчості О.Ф. Писемського.

Деякі персональні заголовки містять у собі збірні іменники, які мають яскраве іронічне забарвлення: „Вельможи-благодетели”, „Молодые отпрыски”, „Красные”. До даної підгрупи можна також віднести заголовки, що за формою не є збірними образами, проте у них персонаж розглядається як частина певного соціального прошарку: „Один из модных вралей”. Окремого розгляду заслуговують внутрішні персональні заголовки, що базуються на додаткових характеристиках героїв роману. До таких характеристик можна віднести стать, вік, національність, основні заняття, риси характеру, походження, місце проживання чи захоплення: „Милый мальчик”, „Посредник”, „Губернская тетёха”, „Наперсница”, „Чувствительный еврей”, „Масон”.

Ще одну підгрупу складають внутрішні заголовки, пов’язані з головним героєм твору Олександром Баклановим. Вони характеризуються синкретичною семантичною природою і мають здатність поєднувати у собі риси різних типів заголовків, наприклад персональних і тематичних або персональних та сюжетних: „Новое чувство моего героя”, „Взор героя устремляется в другую сторону”, „Александр совсем на небе”. Постійна присутність образу автора акцентується у даних заголовках за допомогою займенника „мій”.

Не можна також не помітити, що у внутрішніх заголовках роману Писемського особлива увага приділяється сатиричному образу «прогресивної дівчини» Олени Базелсін: „Еще новая героиня”, „Мирозозерцание новой героини”. Така увага до цього епізодичного персонажа на рівні номінації свідчить про його важливу роль у реалізації антинігілістичного пафосу в романі „Взбаламученное море”. Пізніше образ жінки-нігілістки знайде продовження у творчості письменника і стане центральним у наступному антинігілістичному романі О.Ф. Писемського „В водовороті”.

Четверта група внутрішніх заголовків – це **хронотопні заголовки**, які вказують на час і місце подій, описаних у розділі. Ця група заголовків теж семантично неоднорідна. Тут можна виокремити заголовки власне часові („Блаженные минуты”, „Хоть и прошлая, но не совсем милая картина”, „Через полгода”) або просторові („Британия”, „Усадьба Лопухи”, „Лондон!”). Крім того, для роману характерні внутрішні заголовки, що поєднують персональні та хронотопні риси. Такий тип заголовків співвідноситься в основному з другорядними персонажами твору: „Место, где Непоренко – божок”, „Адрянова на московской сцене”, „Иона Мокеич дома”.

П’ята група внутрішніх заголовків містить **різноманітні конструкції зі складною семантичною структурою**. У даній групі насамперед вирізняються метафоричні та символічні заголовки, своєрідні інакомовлення, за допомогою яких автор зацікавлює читача і веде з ним своєрідну гру: „Подставленная ишпилька”, „Что прежде всего”, „Капелька поэзии и море прозы”, „Выставляющиеся углы действительности”, „Муравейник сильно тронут”.

У романі „Взбаламученное море” протиставлення є основним композиційним прийомом. А тому не дивно, що різноманітні смислові опозиції домінують на всіх рівнях художньої структури твору. В даному контексті не є винятком і рівень внутрішніх

заголовків. Перш за все, це метафоричні або описові заголовки, в основу яких покладена антитеза: „День и ночь”. Крім того, іноді назва і зміст попереднього розділу протиставляються заголовку і тематиці розділу наступного: „Сын, возвращающийся с раскаянием” – „Сын, еще не чувствующий никакого раскаяния”; „Злой помещик” – „Добрый помещик”.

Ще одним різновидом складних семантичних конструкцій, представлених у даному творі, є афористичні внутрішні заголовки та заголовки-прислів'я: „Не всегда то найдешь, за чем пойдешь”, „Не много слов, но много дела”. Оскільки О.Ф. Писемський у багатьох своїх творах активно використовував шар народної лексики, наявність у романі таких внутрішніх заголовків можна інтерпретувати як традиційний для письменника стилістичний прийом.

Переважає більшість внутрішніх заголовків у романі О.Ф. Писемського „Взбаламученное море” є засобами вираження авторської іронії чи сарказму. Найповніше ця особливість реалізується у персональних та сюжетних заголовках, у той час як тематичні назви розділів є здебільшого нейтральними.

Обрана для даної студії класифікація заголовків, як і будь-яка з наявних класифікацій, не є вичерпною, тому в деяких випадках виникають труднощі з інтерпретацією тієї чи іншої назви розділу. Так, назву „Из крепкого лесу вырубленная кочерга” розглядаємо і як власне метафоричну, і як персональну, оскільки даний розділ присвячено розкриттю особливостей характеру одного з другорядних героїв твору – таємного радника Ліванова. Деякі заголовки можна одночасно зарахувати і до тематичних, і до сюжетних, оскільки вони не лише визначають центральну тему розділу, але й маркують важливі для розгортання основної сюжетної лінії події („Петербургский пожар”, „Бунт”).

Отже, у романі „Взбаламученное море” автор застосовує подвійну систему номінації, поєднуючи символічну назву твору з використанням різноманітних за формою і змістом внутрішніх заголовків, що супроводжують кожний розділ твору. За класифікацією А.В. Ламзіної у романі необхідно виокремити п'ять основних груп внутрішніх заголовків. Це заголовки тематичні, сюжетні, персональні, хронотопні та назви розділів зі складною семантичною природою. Кожна з перерахованих вище груп має свої особливості. Зокрема, тематичні й сюжетні заголовки вирізняються досить простою семантикою порівняно з іншими групами. Персональні заголовки у більшості випадків мають сатиричне або іронічне забарвлення. Хронотопні заголовки характеризуються тенденцією до синкретичності, у деяких випадках сполучаючись із персональними назвами розділів. Найскладнішу для інтерпретації групу становлять метафоричні та афористичні внутрішні заголовки з ускладненою семантикою.

Як і зовнішні назви літературних творів, внутрішні заголовки виконують, перш за все, номінативну функцію. Однак у романі О.Ф. Писемського „Взбаламученное море”, що характеризується жанровим синтезом, внутрішні заголовки як рамкові елементи композиції твору допомагають закріпити своєрідну структуру антинігілістичного роману. Разом з образами автора-творця, автора-оповідача та автора як безпосереднього учасника описаних подій, система внутрішніх заголовків є додатковим засобом реалізації авторської позиції у даному творі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Альтман М.С. О названиях художественных произведений / Альтман М.С. // Русская речь. – 1969. – № 1. – С. 25-29.

2. Волков А. Заголовок / Волков А. // Лексикон загального та порівняльного літературознавства. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – С. 211-213.
3. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. Изд. 5-е, стереотипное / Гальперин И.Р. – М.: КомКнига, 2007. – 144 с. (Лингвистическое наследие XX века).
4. Заградка Мирослав. Поэтика заглавий русской литературы XX века [Электронный ресурс] / Заградка Мирослав // *Sine arte, nihil*. Сборник научных трудов в дар профессору Миловое Йовановичу / Редактор-составитель Корнелия Ичин. – Белград-Москва: Пятая страна, 2002. – 420 с. Режим доступа: <http://www.russian.slavica.org/article/298.html>
5. Иванюк Б.П. О текстовой относительности заглавия [Электронный ресурс] / Иванюк Б.П. // Материалы конференции «Феномен заглавия – 2007». – М., 2007. Режим доступа: <http://science.rggu.ru/article.html?id=66064>
6. Кржижановский С.Д. Поэтика заглавий / Кржижановский С.Д. – М.: Никитинские субботники, 1931. – 34 с.
7. Ламзина А.В. Заглавие / Ламзина А.В. // Введение в литературоведение. Литературное произведение: Основные понятия и термины: учеб. пособие / Л.В. Чернец, В.Е. Хализев, С.Н. Бройтман и др. / Под. ред. Л.В. Чернец. – М.: Высшая школа, ИЦ «Академия», 1999. – С. 94-106.
8. Магазаник Э.Б. Название / Магазаник Э.Б. // Краткая литературная энциклопедия / [гл. ред. А. А. Сурков]. – М.: Сов. энциклопедия, 1962. – В 8 т. – Т.5. – С. 80-81.
9. Лотман Ю.М. Структура художественного текста / Лотман Ю.М. // Лотман Ю.М. Об искусстве. – СПб.: Искусство-СПб, 1998. – 704 с.
10. Писемский А.Ф. Взбаламученное море: Роман: в 6 ч. / Писемский А.Ф. – М.: В Университетской типографии (Катков и К), 1863. – Т.3., Ч.5-6. – 289 с.
11. Пустовойт П.Г. А.Ф.Писемский в истории русского романа / Пустовойт П.Г. – М.: Издательство Московского университета, 1969. – 270 с.
12. Саморукова И.В. Заглавие как индекс дискурсивной стратегии произведения / Саморукова И.В. // Вестник СамГУ. Литературоведение. – Самара, 2002. – № 1 (23). – С. 76-82.
13. Тимашова О.В. Повесть А.Ф.Писемского «Нина»: поэтика заглавия [Электронный ресурс] / Тимашова О.В. // Материалы конференции «Феномен заглавия». – М., 2007. Режим доступа: <http://science.rggu.ru/article.html?id=66072>

Наталія Гринченко

ПОЭТИКА ВНУТРЕННИХ ЗАГЛАВИЙ В РОМАНЕ А.Ф. ПИСЕМСКОГО «ВЗБАЛАМУЧЕННОЕ МОРЕ»

Статья посвящена анализу особенностей использования внутренних заглавий в антинигилистическом романе А.Ф. Писемского «Взбаламученное море». Автор рассматривает существующие в современном литературоведении подходы к определению термина «заглавие» и классификации названий художественных произведений.

Внутренние заглавия в романе «Взбаламученное море» систематизируются с использованием классификации А.В. Ламзиной, при этом выявляются особенности их функционирования в тексте произведения.

Ключевые слова: рама, заголовок (название) художественного произведения, номинация, структура, композиция, антитеза.

Nataliya Hrinchenko

THE POETICS OF INNER HEADLINES IN THE NOVEL “VZBALAMUCHENNOYE MORE” BY O.F. PISMENSKIY

The article under consideration is devoted to the analyses of the peculiarities of inner title usage in A. F. Pisemskiy's antinihilistic novel “Vzbalamuchennoye more”. The author considers exist-

ing approaches to the definition of the term “title” and its classification in modern literary studies. The inner titles in the novel “Vzbalamuchennoye more” are systematized according to A. V. Lamzina’s classification and the peculiarities of their functioning in the text are pointed out.

Key words: frame, fiction title, nomination, structure, composition, antithesis.

Одержано 1.04.09 р., рекомендовано до друку 25.08.09 р.